

HET BELANG VAN EEN JOODS PERSPECTIEF

*Van Dale: wat is een jood: in kort geding:
een man die vlak voor zijn dood naar Polen ging*
(Ischa Meijer, Opstel 1961)

Geachte aanwezigen: allen hartelijk welkom,

Ischa Meijer moest zich, volgens de wens van zijn vader, de historicus en latere dichter Jaap Meijer, breed oriënteren. Daarom volgde hij op de middelbare school de facultatieve lessen Bijbelkennis en cultuurgeschiedenis van Bas van Gelder, voormalig predikant. In 1961, toen Ischa 18 jaar oud was, ontstond beroering in verband met het als discriminerend ervaren lemma 'jood' in de nieuwste (achtste) uitgave van Van Dale ('Jodenstreek' etc., u kent het wel). Van Gelder behandelde daarom het antisemitisme, en de leerlingen moesten er in een volgend lesuur een verslag over schrijven. Ischa zette niets op papier tot vijf minuten voor het einde van de les. Toen leverde hij twee regels in:

*Van Dale: wat is een jood: in kort geding:
een man die vlak voor zijn dood naar Polen ging*

Hij kreeg er een tien voor.¹ Dertien jaar later, in 1974, zou Ischa Meijer zijn zowel bejubelde als verguisde, kortom spraakmakende boek *Brief aan mijn moeder* publiceren. Het betrof autofictie - wat literatuurwetenschapster wijlen Elrud Ibsch 'autobiografisch psychologisch realisme' noemde.² Het is een zeker nog niet in vergetelheid geraakt boek - sinds 2015 is de 16e druk in omloop - dat niet los valt te zien van de jarenlange psychoanalytische sessies bij Ischa's voormalige kampgenoot in Bergen-Belsen, psychiater Louis Tas die zijn 'patiënt' ruim vijftien jaar zou overleven. Ik ga hier nu slechts in op één facet in Ischa's 'Brief' aan zijn moeder: aanklacht én noodkreet aan het adres van zijn ouders. Tijdens een bezoek aan New York, eind jaren zestig, vroeg een man achter een hotelbalie, toen hij het paspoort van Ischa - feitelijk de samenvoeging van Israël Chajjiem, Israël Leeft - in keek en diens geboortedatum zag - 14 februari 1943 - met verbazing: 'Waar ben jij tijdens de oorlog geweest?' In Bergen-Belsen, luidde het antwoord. 'Belsen!', riep de man: 'Laat me niet lachen! Sobibor, dat was pas wat'. Van de twee andere mannen zei er een: 'Sobibor! Auschwitz zal je bedoelen, en hij wees naar het nummer op zijn arm. De ander: 'Treblinka' en keek trots'. Met de woorden 'ik voelde mij minderwaardig', sloot Ischa deze passage af. Zo introduceerde hij - zonder het als zodanig te benoemen - het mechanisme van de 'hiërarchie van het leed'.³ Dat zou hij vaker doen. Hij wás niet alleen slachtoffer van de Shoah, hij speelde er ook mee, woog het, bekeek het joodse slachtofferschap van verschillende kanten en deinsde er daarnaast niet voor terug om andere joden op de hak te nemen. En niet-joden. Hoewel hij op onverwachte momenten soms toch ook wel weer terugschrok of inbond. Ischa Meijer had lef, maar was geen 'held'. En waarom zou hij?

¹ Brief mevrouw X, 2008.

² Elrud Ibsch, *Die Shoah erzählt: Zeugnis und Experiment in der Literatur* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2004) 147 e.v.

³ Ischa Meijer, *Brief aan mijn moeder* (Amsterdam: Prometheus 1994) 21.

Na deze opening zult u begrijpen dat ik nadrukkelijk van EEN joods perspectief heb gesproken in de aankondiging van vandaag: talloze verschillende en tegenstrijdige joodse perspectieven buitelen over elkaar, komen met elkaar in botsing en vullen elkaar aan. HET joods perspectief bestaat niet. Dat geldt natuurlijk bepaald niet alleen voor **joodse** geschiedenis en cultuur, maar zij vormen wel een eeuwenoud, en tegelijkertijd zeer actueel, fascinerend, relevant én soms controversieel te bestuderen en te bediscussiëren studieobject. Vol breuken én continuïteit. Plus er zijn, behalve heel specifieke, weinig universele thema's die men er níét in aantreft.

Niet voor niets ook ben ik deze afscheidsrede begonnen met Ischa Meijer. Zoals in mijn oratie Ischa's vader, Jaap Meijer – historicus, dichter, zionist, diasporist - als hoofdfiguur figureerde, zal vandaag zijn zoon, journalist, interviewer, schrijver en: fenomeen, regelmatig zijn opwachting maken. Met *beiden* zal ik mij in de toekomst bezighouden in deel 2 van de dubbelbiografie, zij het dit keer, zoals uit de volgorde in de titel blijkt, in een andere chemie: *Ischa en Jaap Meijer, een joodse geschiedenis, 1956-1995*. Een dergelijke dubbelbiografie biedt de kans een brug te slaan tussen zowel individuele, biografische als collectieve, in dit geval joodse geschiedenis. Zowel vader als zoon reflecteerde, in uiteenlopende genres, met vaak heel andere accenten, op joodse geschiedenis en cultuur, én vormden er zelf, met al hun belevenissen en ervaringen, een belichaming van; elk van een andere generatie, met een eigen geluid. Maar toch was waar de zoon was – de vader nooit ver weg. Let alleen al op de taalgevoeligheid die Ischa als 18-jarige gymnasiast tentoonspreidde in zijn opstel – hij publiceerde eerder gedichten dan zijn vader - en aan de vele virtuoze titels die Jaap Meijer zijn werk meegaf; ik noem hier alleen: *Hoge Hoeden, Lage Standaarden* – feitelijk een pamflet, want een zeer subjectieve interpretatie van de *Werdegang* van de Nederlandse joden tussen 1933 en 1940.

Ik zal enkele verschillende thema's aanroeren vandaag, en ook een paar vragen opwerpen – niet alleen een joodse traditie, maar natuurlijk eigen aan het beoefenen van wetenschap. Die zullen zich alle afspelen rond de veelzijdigheid en relevantie van moderne joodse geschiedenis (daar kunt u de cultuur vanaf nu zelf in gedachten bij insluiten), joodse identiteit en joods perspectief. Als gevolg van een lange geschiedenis van vervolging, met als dieptepunt de Shoah of Holocaust, vormt zeker moderne en contemporaine joodse geschiedenis een delicaat onderzoeksterrein. 'Hedendaags' Jodendom is zelfs de term die verleend is aan de functieomschrijving van deze Leerstoel, en laten we wel wezen, er gaat geen dag voorbij of er staat iets over joden in de krant en online. Wat op het spel staat is een gelaagde, inzicht en kennis verschaftende, genuanceerde, inlevende maar tegelijk kritische benadering. Liefst ook nog met een vleugje humor, een lepel relativering, zwaar wanneer het zwaar moet zijn, en indien vereist, een harde noot. Geen wat Rena Fuks-Mansfeld, de eerste die deze Leerstoel bekleedde, en nooit wars van een stevige uitspraak, 'joodse geschiedenis met een keppel' noemde.⁴ Waarmee ze, seculier als ze was, stelling nam tegen joodse geschiedschrijving 'met een agenda'. Sam de Wolff, marxist en zionist, had het in een vertrouwelijke brief met betrekking tot interne ruzies binnen de naoorlogse zionistische beweging spottend over een te prefereren 'hoog-keppelse' versus een 'laag-keppelse betoogtrant'.⁵ Ischa Meijer was, kortom, bepaald niet de enige die andere joden de maat

⁴ Aangehaald in: Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. De verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland* (Amsterdam: Arena 1994)48-49.

⁵ Archief Sam de Wolff, IISG, ordner 5, map 1954-1955 M-Z.

nam. Een zeer voor de hand liggend patroon als een etnische bevolkingsgroep, volk of – zoals De Wolff de joden vaak aanduidde, lotsgemeenschap – eeuwenlang buiten de omringende, heersende macht wordt gehouden: dat draait uit op onderling vechten op de vierkante millimeter. Alsof dat niet al genoeg is, betreed ik ook het mijneveld antisemitisme.

Moderne joodse geschiedenis. Het is tijd voor het volgens velen wat afgekloven, maar naar mijn mening onmisbare begrip identiteit, het zelfbeeld van individuen en groepen. In mijn proefschrift heb ik identiteit onder meer omschreven als een caleidoscoop waarin, onder invloed van politieke ontwikkelingen en persoonlijke ervaringen, de samenstelling van figuren en kleuren gestaag of schoksgewijs verandert. Als een diamant waarvan iedere keer een ander facet zichtbaar wordt dat schittert in de lichtval.⁶ Beweging is hier een kernbegrip. Uiteraard is er een wisselwerking tussen identiteit en imago – het beeld dat anderen hebben van ‘de Jood’, koesteren, ontwikkelen of opgedrongen krijgen. De veranderingen in de moderne joodse identiteit – en dan hebben we het al weer niet over hetzelfde als het om, pakweg, Duitsland, Rusland, Griekenland, de Verenigde Staten, het Midden Oosten, Zuid-Afrika of Suriname gaat of zoals nu, voornamelijk, over Nederland – vormen een onuitputtelijk, hoogst boeiend thema. Denk alleen al aan de bochtige weg die loopt van joodse orthodoxie naar een meer of minder vergaande vorm van assimilatie. Assimilatie is op zich een thema dat nog steeds – niet alleen als het om joden maar om alle mogelijke minderheidsgroepen gaat, denk bijvoorbeeld aan Marokkaanse en Turkse Nederlanders⁷ – meer studie verdient, dan het geval is. Al voor de Tweede Wereldoorlog kreeg het begrip in joodse kring een zowel positieve als negatieve lading naar gelang de desbetreffende opstelling tegenover het jodendom, en / of het zionisme: omarming, afkeer of distantie. Assimilatie kon gelden als verworvenheid, als utopie of judaskus. In de praktijk bleek – en blijkt – assimilatie, zoals de Amerikaans-joodse historicus Walter Laqueur al lang geleden stelde: een historisch proces.⁸ En, voeg ik daaraan toe: een kronkelig pad waarin men soms hard de berg afliep, dan aarzelde, een stukje terugkeerde op zijn schreden, en een zijpad insloeg, met een nieuw vergezicht. Van belang is ook de *double bind* positie: hoezeer men ook, stap voor stap, de dominante groep nadert, zich aanpast: deze wijkt altijd net weer iets terug: men blijft de buitenstaander – het is niet mogelijk nooit de Ander te zijn geweest.⁹

Dat brengt me ook op de stelling dat joodse geschiedenis – en opnieuw: niet alleen joodse geschiedenis – niet zonder psychologie kan, ook niet zonder sociologie – en taalanalyse. Op dat laatste kom ik nog terug. Een stevig pleidooi voor een multidisciplinaire aanpak dus waarbij de historische component voorop staat. Om nog even door te gaan op dat ingewikkelde proces van assimilatie – en daarmee ook op (een veranderende) joodse identiteit: er zijn nogal wat joden die vonden dan wel vinden dat

⁶ Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam: Vassallucci 1999) 16, 873.

⁷ Voor Turkse Nederlanders en hun (ver)houding tot / tegenover Israël en ‘de Jood’, zie; Annemarike Stremmelaar, ‘Turkish Anti-Zionism in the Netherlands. From Leftist to Islamist Activism’ en ‘Reading Anne Frank. Confronting Antisemitism in Turkish Communities’, in: Ensel en Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 259-283 en 445-474.

⁸ *Ibidem*, 30.

⁹ Sander Gilman, *Jewish Self-Hatred. Antisemitism and the Hidden Language of the Jews* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press 1986, reprint 1992), o.a. 2-3; Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 207.

voor hen het jodendom in veel of alle opzichten een gepasseerd station is. Dat was al voor de oorlog zo – en geldt nog steeds. Daar komen dan vaak toch – en dat is wat ik persoonlijk én inhoudelijk erg fascinerend vind – kleine tegenstrijdigheden om het hoekje kijken. Verhulde trots als een jood de een of andere prijs wint; betrokkenheid – boosheid of angst - als Israël weer een repressieve maatregel neemt ten opzichte van de Palestijnen dan wel, internationaal, steeds meer in de hoek van paria belandt; alert zijn, verontwaardigd, of met stomheid geslagen als er iets openlijks of subtiel antisemitisch wordt gezegd of geschreven. Ambivalentie is dan niet zelden een sleutelwoord. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor hoe Ischa zich tegenover Israël opstelde: dan weer trots en dan weer sterk afwijzend. Joodse ambivalentie is iets heel anders dan – staat bijna haaks op - joods narcisme: een zelfbeeld waarin twee polen figureren: die van leed en trots; wat daar tussenin valt telt niet mee of wordt vergeten dan wel verdrongen.¹⁰

Terug naar die complexe joodse identiteit en assimilatie. De cultureel antropoloog A.L. Epstein heeft erop gewezen dat etnische identiteit niet alleen cultureel bepaald is, maar ook een sterk affectieve component vertoont. Mensen kunnen andere kleren aantrekken, wisselen van partner, religie of filosofie, maar: *they cannot change their grandfathers (nor mothers, voeg ik daar nadrukkelijk aan toe)*.¹¹ Epstein legt bij dit alles veel nadruk op de kinderjaren en het familieleven. En zo kom ik dan vanzelf bij twee andere begrippen die op dit terrein heel relevant blijken te zijn: eerst *les habitudes du coeur*, oorspronkelijk van Alexis de Toqueville en later tot *habits of the heart* gesmeed door de Britse historicus Paul Thompson. De gewoonten van het hart: verbondenheid met onder andere het geboorteland en het sociale milieu waarbinnen men opgroeit, het soort opvoeding dat men krijgt, religieus bijvoorbeeld, maar evengoed bestaande uit taal, uitdrukkingen, tradities, vanzelfsprekendheden, gehechtheden en angsten – met de levenshouding en politieke en gedragscodes die in familieverband worden doorgegeven.¹² En zo belanden we in een moeite door bij TWEE: het wetenschappelijk-psychologische begrip *transgenerationale overdracht*.¹³ Zo was er een seculiere socialistisch-zionist die na de oorlog toegaf dat hij graag naar sjoel ging: 'ik vind het mesjoggaas, maar ik ben er verliefd op.'¹⁴ De Nederlands-joodse leider van de CPN, Paul (eigenlijk: Saul!) de Groot, stalinist, atheïst, anti-zionist, zou zich, nadat hij ten langen leste uit de partij was gegooid, op oudere leeftijd op het lezen van joodse geschriften werpen, en bij één daarvan in de kantlijn krabbelen: Columbus was waarschijnlijk een jood.¹⁵

Hoe een jood, of iemand van joodse afkomst zich presenteert, hangt mede af van de historische, politieke, sociale en emotionele context. Sam de Wolff was de man van de

¹⁰ Zie o.a. Gans, *Gojse nijd & joods narcisme*. Zie ook: idem, 'Over gaskamers, joodse nazi's en neuzen', in: Peter R. Rodrigues en Jaap van Donselaar (ed.), *Monitor racisme & extremisme : negende rapportage*, (Amsterdam University Press : Amsterdam, 2010) 129-152: 139 / digitaal: http://www.annefrank.org/ImageVault/Images/id_11703/scope_0/ImageVaultHandler.aspx

Zie ook: <http://antisemitisme.nu/literatuur/over-gaskamers-joodse-nazi%E2%80%99s-en-neuzen> (beide geraadplegd 10-1-2017); idem, 'Why Jews are more guilty than others¹', o.a. 50.

¹¹ Gans, *De kleine verschillen*, 19.

¹² Ibidem, 19-20.

¹³ Remco Ensel and Evelien Gans, 'Historikerstreit. The stereotypical Jew in Recent Dutch Holocaust Studies', in: idem (eds.), *The Holocaust, Israel and 'the Jew'. Histories of antisemitism in postwar Dutch society* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2016) 340-373: 352.

¹⁴ Gans, *De kleine verschillen*, 655-656

¹⁵ Persoonlijk archief Paul de Groot.

dialectiek, van de socialistische synthese, van én...én. Hij kon gaan dwarsliggen wanneer hij zich ergerde aan radicaal-zionistische of rigide joods-orthodoxe tegenstanders, en provocerend zeggen: ik ben een drie-kwart assimilant. Hij was de man – voor én na de oorlog – die sprak van het probleem ‘door te moeten zeilen tussen de Scylla der assimilatie en de Charybdis van het ontkennen van zijn Nederlanderschap’.¹⁶ Voor hem was een joodse staat zonder socialisme zoets als een vis op het droge. Maar evengoed attaqueerde hij zijn Britse zusterpartij, toen die de oprichting van een joodse staat blokkeerde, in de links-radicalen *Vlam* onder de kop: ‘Labour pleegt verraad aan het joodse volk’ en beschuldigde hij zijn partijkrant *Het Vrije Volk* ervan Labour de hand boven het hoofd te houden. Een van de weinige keren dat De Wolff zich cynisch uitliet over het verloop van de Jodenvervolgung, was toen zijn kameraad binnen *De Vlam*, Jef Last, anti-zionist, zich afvroeg waarom het joodse nationalisme moreel en politiek rechtvaardiger zou zijn dan het Arabisch nationalisme; laat de joden toch hier blijven en in nog veel grotere getalen naar Nederland komen: ze vormen ‘het gist in het deeg van de revolutie’. Daarop schreef De Wolff: ‘Welke zekere bescherming hebben die kameraadschap en lotsverbondenheid aan honderd en twintigduizend van de 140.000 Joden in Nederland kunnen bieden?’¹⁷ Het was Sam de Wolff die, ondanks veel tegenwerking, ook van joodse kant, het voortouw nam in het streven de Hollandsche Schouwburg tot plaats van herdenking te maken.¹⁸ De Wolff, seculiere jood die de Tenach op zijn duimpje kende, marxist en anticommunist, slaagde er als geen ander in een zekere stabiliteit in zijn identiteit te bewaren; hij wist de kwadratuur van de cirkel, die van jood, socialist, zionist en Nederlander, te temmen.

En Ischa Meijer? Ik zei het al, familiegeschiedenis ligt me na aan het hart, ook omdat het de mogelijkheid biedt om verschillende generaties aan het woord te laten, en de hun omringende, veranderende historische context in beeld te brengen. Ischa heeft, samen met zijn vader en zijn moeder Liesje Voet – en overigens Sam de Wolff - als baby, respectievelijk peuter, Westerbork en Bergen-Belsen overleefd.¹⁹ Dat heeft hem – behalve de moeizame tot rampzalige verhouding met zijn ouders - voor altijd getekend. Alle relaties met al die vrouwen in de loop van zijn leven, al die keren dat hij dacht verliefd te zijn geworden voor het leven, konden daar niet tegenop. Hij liet hen, vaak schijnbaar moeiteloos, in de steek, en ruilde hen in voor een of meer anderen, die hij overigens vaak al langer frequenteerde. Hij vroeg ook – zo weet ik uit betrouwbare bron – aan op zijn minst één niet-joodse vrouw met wie hij de nacht doorbracht, of hij bij haar zou kunnen onderduiken.²⁰ Ischa’s behoefte aan aandacht en erkenning was bodemloos. Net als zijn vader was hij een *workaholic*: werken was behalve al het andere ook een medicijn; misschien wel een antidepressivum – een overlevingsstrategie. Soep maken ook.

Ischa Meijer als journalist en interviewer – hij veroverde stap voor stap de opeenvolgende genres: de krant, de radio en de televisie – laat ik hier buiten

¹⁶ Evelien Gans, ‘Sam de Wolff (1878-1960): een typisch geval van ‘èn-èn’, in: Francine Püttmann e.a. (ed.), *Markante Nederlandse zionisten* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 1996) 5-63: 58.

¹⁷ Gans, *De kleine verschillen*, 664-665

¹⁸ Evelien Gans, ‘Sam de Wolff, 1878-1960’, in: Frank van Vree, Hetty Berg, David Duindam (eds.), *De Hollandsche Schouwburg. Theater, Deportatieplaats, Plek van Herinnering* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2013) 200-209.

¹⁹ Zie o.a. Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam: Bert Bakker 2008) 203-341.

²⁰ Persoonlijke mededeling van H.

beschouwing. Het digitale tijdperk en het schrijven van 300 mails, sms'jes of appjes per dag in plaats van datzelfde aantal telefoontjes: daar is hij vanwege zijn vroegtijdige dood niet aan toegekomen.

De naoorlogse joodse geschiedenis met als hoofdelementen de doorwerking van de Shoah, en zowel oude als nieuwe vormen van antisemitisme: in dat teken staat de tweede helft van dit college. Laten we dus even een blik werken op de Keefmanlezing (door de Werkgroep *Psychiatrie in Werkelijkheid* in het leven geroepen) die Ischa Meijer, 44 jaar, hield op 15 februari 1987, getiteld: 'Een geval van onaangepast gedrag'. Ik citeer:

'Zolang ik mij kan heugen, heeft de Tweede Wereldoorlog een centrale rol in mijn belevingswereld gespeeld. Geen verbazingwekkende mededeling voor iemand die in 1943 uit joodse ouders geboren is, en aan die omstandigheden bijkans zijn hele oeuvre ontleend heeft.'²¹

Terzijde: Ischa sloeg wel vaker met het archaische bijwoord 'bijkans' een alleen voor het geoeft oog zichtbare brug naar het taalgebruik van zijn vader. Het is opmerkelijk, maar tot nu toe – het kan nog komen – heb ik Ischa Meijer niet kunnen betrappen op pathetiek met betrekking tot de Shoah. Hij lijkt eerder geneigd te zijn geweest tot een zojuist aangehaalde laconieke formulering, tot ironie, spot en overdrijving – en ja, op zijn tijd, medeleven. Over zijn toneelstuk *Ons dorp, de stad en het leven*, een satirische reactie op Fassbinders *Het vuil, de stad en de dood*, in 1988, een jaar na zijn Keefmanlezing opgevoerd, zei hij:

'Mijn stuk gaat over het onverdraaglijke besef dat de oudere generatie joden fysiek en psychisch gemarteld is. Daar valt toch niet, in ieder geval nauwelijks, mee te leven en dat heeft een deel van mijn leven verziekt. Bij een repetitie heb ik tegen een van de actrices over haar rol gezegd: "Ze denkt dat in de hemel al haar familieleden en kennissen zich staan te douchen." Als zoiets je ontsnapt, dan zie je iedereen wit wegtrekken.'²²

Daar breekt dan, behalve de behoefte te choqueren, toch ook de rauwe emotie door. Ischa was alert op antisemitisme, maar hij hield zich er niet systematisch mee bezig. Hij kon wel scherp uit de hoek komen. In 1993 werd een verbod van kracht op het houden van pitbull terriërs en demonstreerden de eigenaren in een demonstratie op het Binnenhof, terwijl ze zichzelf en hun honden een jodenster opplakten. Dat leidde op nationale schaal tot veel ophef. Ischa wijdde er een *Dikke Man*, zijn dagelijkse column in *Het Parool*, aan en koos voor een heel andere invalshoek. Waarom die verontwaardiging? Hij eindigde zijn betoog met de volgende uitspraak:

'Die Nederlanders winden zich thans zo op over die gele jodensterren op die weerzinwekkende pitbulls, omdat ze, al dan niet bewust nog steeds vinden dat gele jodensterren alleen op joden horen.'²³

²¹ Evelien Gans, 'Ischa Meijer, de soldaat van Oranje en de Fassbinderaffaire. Zere plekken in de naoorlogse verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (eds.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle / Amsterdam: Waanders / Joods Historisch Museum 2010) 152-171: 153.

²² Ibidem, 170; *NRC Handelsblad*, 8 september 1988.

²³ *Het Parool*, 22 februari 1993.

Bij het incident waren overigens ook extreemrechtse jongeren betrokken.²⁴ Ischa is zelf ook doelwit van antisemitisme geweest. Eén voorbeeld. Velen van u kennen wellicht nog de zeer productieve en ook hoogst controversiële journalist Willem Oltmans die er bijzonder bizarre bondgenootschappen op nahield, zoals die met Saddam Hussein en de neonazistische Florrie Rost van Tonningen - de zogenaamde Zwarte Weduwe. Oltmans' kritiek op Israël liep meestal over in regelrechte Israëlhaat en antisemitisme. Zo schreef hij in 1979 niet te begrijpen 'waarom men niet het recht zou hebben anti-Israël of anti-joods te zijn en wél luid staan te juichen voor anti-communisme of anti-Sowjet'. Alsof anti-joods in dit rijtje past!²⁵ Naar aanleiding van een interview van Ischa met leden van de, ook al controversiële, joodse actiegroep de Joodse Defensie Liga – mentor: Hans Knoop²⁶ – typeerde Oltmans in zijn (op het internet te vinden) dagboeken Ischa als 'een pendant van het Amsterdamse Joodse front'. En: 'Weet Meijer veel. Zelf Jood zijnde, schrijft hij dus maar wat op...'.²⁷

Oltmans is een van meer extreme voorbeelden van diegenen bij wie kritiek op Israël, antizionisme en antisemitisme voortdurend in elkaar overlopen. Een recent voorbeeld is de Libanees-Belgische Abou Jah Jah, onlangs Zomergast bij de VPRO²⁸, die met droge ogen beweert dat het niet antisemitisch is om de - uitgesproken rechtse - burgemeester van Antwerpen, Bart de Wever, naar aanleiding van diens extra veiligheidsmaatregelen bij Joodse instellingen vanwege de jihadistische aanslagen in Brussel, 'zionistenpijper' te noemen.²⁹ In het conflict binnen en rond uitgeverij De Bezige Bij over de inmiddels verschenen publicatie *Pleidooi voor radicalisering* (2016) van Abou Jahjah tussen tegenstanders – meestal van joodse afkomst of *angejiddelt* - en voorstanders, ging het er soms hard aan toe. Dat de schrijver Leon de Winter niet geliefd is vanwege zijn *Israel my country right or wrong* houding, moge duidelijk zijn. Zijn uit een eerder stadium daterende sick joke over dat het niet gek zou zijn een voorbehoedsmiddel in de watervoorziening van Gaza te gieten om overbevolking tegen te gaan, riekt naar islamofobie.³⁰ Daar tegenover staat dan weer de dichter Ilja Pfeijffer die De Winter een 'radicale holocaustheuger' noemde.³¹ Een neologisme. Wat wordt hier bedoeld: iemand die zich verheugt in de Shoah, mede of vooral in de zin dat hij of zij ervan profiteert, in welke zin dan ook? Iemand die zich, koste wat kost, aan de Holocaust vastklampt en deze in ieders geheugen wil vastspijkeren?³² Over dat 'Holocaustheuger' zo direct meer.

²⁴ *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (NIW), 26-2-1993.

²⁵ Willem Oltmans, 'Anti-Joods?', *Elsevier Magazine*, 21 juli 1979. Evelien Gans, 'Israel: source of divergence', in: *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 215-240: 233.

²⁶ Katie Digan, 'The Activist Jew' Responds to Changing Dutch perceptions of Israel', in: Enesl and Gans, *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 241-257.

²⁷ Oltmans vroeg zich hier af waarom men niet ongestraft anti-Arabier of anti-Sovjet kon zijn en waarom anti-Jood zijn verboden was onder dreiging van permanente verdoemenis door Joden: Willem Oltmans, *Memoires 1979-B* (Breda: Papieren Tijger 2011), 11 juli 1979, 17-18: http://www.dbnl.org/tekst/oltm003memo27_01/oltm003memo27_01_0004.php

²⁸ Uitzending 31 juli 2016.

²⁹ Hassan Bahara, 'Ik wil mensen tegen elkaar en de elite opzetten'. Interview Abou Jahjah, activist', *de Volkskrant*, 17-11-2016.

³⁰ Tim Kersjes, 'De wrange grap van Leon de Winter, Tip voor het nachtkastje van Leon de Winter: In Making History van Stephen Fry', *Joop.nl*, 23 november 2012: <http://www.joop.nl/opinions/de-wrange-grap-van-leon-de-winter>; Pim van den Dool, 'Anticonceptie oplossing voor situatie Gaza? Leon de Winter pareert kritiek', *NRC.nl*, 24 november 2012: <https://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/24/anticonceptie-oplossing-voor-situatie-gaza-leon-de-winter-pareert-kritiek-a1439698>

³¹ Ilja Pfeijffer, 'Aboe Jahjah', *NRC.Handelsblad*, 29-4-2016

³² Leon de Winter zelf interpreteerde het als volgt: 'Hiermee wordt bedoeld, denk ik, dat ik me valselijk vastklampt aan de Holocaust met als doel "de Joden" onderdekking van dode Joden het morele recht te geven

Nu eerst over het beeld van de ‘zionistenpijper’³³. Daarmee greep Abou Jahjah ironisch genoeg naar hetzelfde genre als wijlen Theo van Gogh - in 2004 vermoord door de Marokkaans-Nederlandse moslimextremist Mohammed Bouyeri³⁴. Van Gogh zie ik als Nederlandse wegbereider van hoe het politiek correct geworden is, politiek **in**correct te zijn. Hij zou zijn formulering over copulerende gele sterren in de gaskamer nooit herroepen, maar integendeel, nogmaals publiceren: een vorm van pornografisch antisemitisme. Van Gogh koppelde dat pornografische ook aan de seculiere moslim Abou Jahjah die hij tot pooier van de profeet bestempelde. En aan moslims in het algemeen: geitenneukers.³⁵ Antisemitische uitlatingen en stereotypen zijn echt niet alleen ‘van de straat’ of van internet: ook al dan niet *semi*-intellectuelen doen eraan.

En antisemitische vooroordelen en agressie leven zeker sterk in moslimkring – in Nederland en elders. Het meest extreem, gewelddadig en dodelijk in jihadistische kring waar de aanslagen op joodse doelen in Toulouse, Parijs, Kopenhagen, Brussel en elders van getuigen.³⁶ Ook hier in Nederland worden joodse instellingen bewaakt, en kan een jood niet overal ongemoeid een keppel dragen. En ook in Nederlandse mainstream moslim milieus zijn antisemitische stereotypen en uitingen overvloedig aanwezig. Veel indruk maakte op mij de uitspraak van de 25-jarige Marokkaans-Nederlandse schrijver Mano Bouzamour dat, toen hij als jongen op het Henrick de Keijserplein speelde, in de Pijp, hartje Amsterdam, antisemitisme gelijkstond aan ademen.³⁷

Overigens zou het van belang kunnen zijn te onderzoeken in hoeverre, in het huidige tijdsgewricht, antisemitisme en islamofobie elkaar versterken. Er zijn verschillen maar ook parallellen: werd ‘de Jood’ destijds, en soms nog steeds, aan het voor hem onreine varken – *die Judensau* - gekoppeld, nu leggen Pegida-aanhangers en zielsverwanten varkenskoppen bij moskeeën en asielzoekerscentra.³⁸ Vanmiddag, 15 december 2016,

Palestijnen te vermoorden’: Leon de Winter, ‘Het monster is weer opgestaan; nrc.nl, 7-5-2016:

<https://www.nrc.nl/nieuws/2016/05/07/het-monster-is-weer-opgestaan-1615829-a666079>

³³ Hij veranderde het later in zionistenknechtje; het bleef dus antisemitisch.

³⁴ Voor Mohammed Bouyeri, zie o.a. Remco Ensel, *Haatspraak. Antisemitisme – een 21^e-eeuwse geschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2014) 271-291; idem, ‘Conspiracism. Islamic Redemptive antisemitism and the Murder of Theo van Gogh’, in: Ensel en Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 415-443. In beide boeken verdiept Ensel zich vooral in de (ver)houding van Marokkaanse Nederlanders met / tegenover Israël den ‘de Jood’.

³⁵ O.a. Evelien Gans, ‘Pornographic antisemitism, Shoah fatigue and Freedom of Speech’, in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 315—339: 332-325; 333-334; idem, ‘Over joodse nazi’s, gaskamers en neuzen’, in: Peter Rodrigues en Jaap van Donselaar (eds.), *Monitor Racisme en Extremisme. Negende Rapportage* (Amsterdam: Anne Frank Stichting / Amsterdam University Press 2010) 129-152: 135-139 http://www.annefrank.org/ImageVault/Images/id_11703/scope_0/ImageVaultHandler.aspx

³⁶ Let wel: *De Protocollen van de Wijzen van Zion en Mein Kampf* (zonder annotatie) zijn niet alleen in de Arabische en, breder, de islamitische moslim wereld overal te koop, maar ook in Europa, b.v. op internet; *Mein Kampf* ‘gewoon’ op de markt in Breda: *BN De Stem*, 17-4-2016.

³⁷ Mano Bouzamour deed zijn uitspraak als co-referent bij de Anton de Kom lezing van en in gesprek met Robert Vuijsje. *Caraiësch Uitzicht*, ‘Robert Vuijsje hield Anton de Kom-lezing’ / Mano Bouzamour / Gespreksleiding: Cees van der Laan, 2-12-2016: <http://werkgroepcaraiëschelletteren.nl/robert-vuijsje-hield-anton-de-kom-lezing/> Vuijsje werd zwaar aangevallen omdat hij, een ‘witte’ en niet een ‘zwarte’ Nederlander de – m.i. hoogst interessante - lezing hield. Hij werd ook uitgemaakt voor ‘plofjood’. Zoals o.a. in zijn boek *Allesmaal nette mensen* ter sprake komt, wordt Vuijsje zelf vaak aangezien voor ‘Marokkaan’ of ‘Turk’: Marcel Wiegman, ‘Als je wit bent, ben je een racist’, *Algemeen Dagblad*, 15-10-2016: <http://www.ad.nl/nieuws/als-je-wit-bent-ben-je-een-racist~addbfd92/> (beide geraadpleegd 12-1-2017).

³⁸ Evelien Gans, ‘Epilogue. Instrumentalising and Blaming “the Jew”, 2011-2016’, in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 499-554: 530-531.

stonden leden van de extreemrechtse en islamofobe Nederlandse Volks Unie terecht vanwege diverse antisemitische uitingen.³⁹

Antisemitisme is internationaal en zowel eeuwenoud als erg actueel. Orbans Hongarije en Corbyns Labour in Engeland slaan we over. In het huidige sterk conservatieve Polen krijgen extreemrechtse en neonazistische groeperingen steeds meer de wind in de zeilen. Niet lang geleden organiseerden zij een bijeenkomst tegen moslimvluchtelingen – alsof die Polen bereiken! – onder meer door de pop van een chassidische jood te verbranden.⁴⁰ ‘De Jood’ als de Archetypische Ander dus: sowieso in de christelijke wereld en invloedssfeer, maar ook daarbuiten. Aankomend president Trump wordt gesteund door racistische en antisemitische groeperingen als *Alt-Right*. Witte, nationalistische, en *White Supremacy* supporters die openlijk de Hitlergroet brengen, hebben het op Trumps favoriete medium Twitter – ook populair bij diens geestverwant en selectieve filosemit Geert Wilders, die alleen van rechts en van extreemrecht Israël houdt en van joden die zijn gedachtengoed delen⁴¹ - vooral op Joodse journalisten gemunt. Meer dan 800 van hen kregen antisemitische aanvallen te verduren, zoals een man die net een tweede kind had gekregen: ‘Into the gas chamber with all four of you’.⁴² In Nederland, zoals u weet, bestaat deze vervloeking - ‘de Jood’ verbaal met terugwerkende kracht de gaskamer insturen - al sinds 1945, heeft zich later verspreid naar de parallelle werelden van voetbal en anti-Israël demonstraties: Hamas, Hamas alle joden aan het gas, en circuleert nu als uiting van haat tegen met name moslimvluchtelingen: ‘in de ovens met ze’.⁴³ Maar bovendien speelt Trump zelf ook met anti-Joodse stereotypen. Zo voorzag hij een beeld van Hillary Clinton van een Davidster met bankbiljetten op de achtergrond.⁴⁴ Hillary als gepusht en gefinancierd door De Rijke Jood – achter de schermen.

De laatste jaren heb ik mij – onder meer met collega Remco Ensel – uitvoerig beziggehouden met naoorlogs antisemitisme in Nederland. In het een maand geleden uitgekomen Engelstalige boek *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*. *Histories of antisemitism in postwar Dutch society* is een van de leidende vragen: waarom altijd weer de joden – waarom weet het antisemitisme zich elke keer te vernieuwen? Christendom, Economie en Seksualiteit hebben zich al eeuwen geleden bij elkaar gevoegd tot drie krachtige aanhechtingpunten voor antisemitisme. Zij produceerden al even sterke

³⁹ NVU-leden voor de rechter voor belediging Joden’, *Het Parool*, 15 december 2016. Met dank aan Willem Wagenaar. Donderdag 12 januari 2017 werden deze vier mannen veroordeeld tot tot straffen van 600 euro boete tot veertig uur taakstraf voor groepsbelediging en het aanzetten tot discriminatie van Joden: ‘Taakstraffen en boetes voor NVU-leden na belediging Joden’, *Het Parool*, 12-1-2017.

⁴⁰ Kantor Center for the Study of Contemporary European Jewry (Tel Aviv University), ‘Orthodox Jew Effigy Burnt During Demonstration in Wroclaw’: <http://www.kantorcenter.tau.ac.il/orthodox-jew-effigy-burnt-during-demonstration-wroclaw> (geraadpleegd: 2-12-2016); RADIO MARYJA CRITICIZED IN TEL AVIV UNIVERSITY PRESENTATION, News from the ‘NEVER AGAIN’ Association, 6-1-2017.

⁴¹ Evelien Gans, ‘Anti-Antisemitic Enthusiasm and Selective Philosemitism: Wilders, the PVV and the Jews’, on: Website Jüdisches Museum Berlin, <http://www.jmberlin.de/main/DE/05-Publikationen/07-online-publikationen.php>; idem, ‘Anti-antisemitischer Enthusiasmus und selektiver Philosemitismus: Geert Wilders, die PVV und die Juden’. In: Stefanie Schüler-Springorum (Hg.), Juliane Wetzel (Geschäftsführende Redakteurin), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* für das Zentrum für Antisemitismusforschung der Technischen Universität Berlin, (Berlin: Metropol, 2014) 93-104 idem, ‘Epilogue’, in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 501-509.

⁴² Jonathan Mahler, ‘Anti-Semitic Posts, Many from Trump Supporters, Surge on Twitter’, *New York Times*, 19 October 2016. Met dank aan Nicholas Diamand.

⁴³ Gans, ‘Epilogue’, 543.

⁴⁴ Mahler, ‘Anti-Semitic Posts, Many from Trump Supporters’.

stereotypen als de Christusmoordenaar, de Rijke Woekerjood – sinds de joden de ‘zondige’ geldhandel werden ingedreven - en de Perverse Jood – altijd weer de besneden penis die zowel fascinatie als afkeer opriep, denk aan de copulerende gele sterren. Bij dit gezelschap voegde zich, sinds de Emancipatie, de deels geassimileerde, machtige Joodse Samenzweerder die zich een plaats veroverde op nieuwe, nog onontgonnen moderne domeinen: journalistiek, onderwijs, *Asphaltkultur*. Onzichtbaar, en daarom des te gevaarlijker. Dus, zo bedacht het racistisch antisemitisme, zat het Jodendom in het bloed – een bacil die van generatie op generatie werd overgedragen. Hitler en de zijnen beslisten dat er maar één ding opzat: de wereld bevrijden van de zowel machtige als parasitaire Jood – het was ‘wij’ of ‘zij’: een ideologie die Saul Friedländer tot verlossingsantisemitisme bestempelde; ook eigen aan het jihadistisch antisemitisme. De Rijke Jood doet het nog steeds goed bij Trump, maar ook bijvoorbeeld bij tegenstanders van Ajax: ‘die rijke Jodenclub’.⁴⁵ De o zo bruikbare Januskop van ‘de Jood’ dook net al op: machtig en parasitair, reactionair en revolutionair, wreed en laf, vrouwenverleider en homoseksueel: er is altijd een stok om de ‘Joodse Hond’ mee te slaan. En achter de rug van de niet-joden reiken deze schijnbaar tegengestelde ‘Joden’ elkaar de hand. ‘De Jood’ bekleedt bovendien vaak een kwetsbare tussenpositie, door de Duitse historicus Klaus Holz *Der Dritte*, de Derde Partij, genoemd – in dat geval valt de Jood juist buiten de gebruikelijke dichotomie van ‘wij’ en ‘zij’ en vormt dus een doelwit voor uiteenlopende partijen. Antisemitisme is een multifunctioneel projectiescherm waarop alle mogelijke uiteenlopende groeperingen en individuen hun frustraties en rancunes kunnen projecteren.⁴⁶ Veel antisemitische stereotypen in *Mein Kampf* zijn nog steeds herkenbaar. Alleen al daarom pleit ik voor een relevante en originele Nederlands of internationaal geannoteerde heruitgave – naast die in Duitsland en Frankrijk.⁴⁷

Maar er zijn ook nieuwe stereotypen, nieuwe aanhechtingspunten ontstaan – na de Shoah, en na de oprichting van Israël. Het was een stokpaardje van Ischa dat de terugkeer na de oorlog voor heel wat Joodse overlevenden vreselijk moeilijk was. Daar was hij zijn tijd mee vooruit – denk aan de vaak slechte opvang en het toegenomen antisemitisme. Ischa heeft dat loepzuiver aangevoeld; zijn moeder Liesje sprak in een brief aan haar broer en schoonzus van ‘de funeste oorlogsjaren en ellendige terugkomst’.⁴⁸ In 1990 zou Ischa het initiatief nemen tot het maken van de documentaire *Terug*, bestaande uit gesprekken met overlevenden over hun repatriëring vlak na de oorlog, en voor wie gold dat ‘de bevrijding nog steeds niet voltooid is’.⁴⁹

Het fundament onder ons boek vormt de stelling dat nu juist zowel de Shoah als Israël dé twee nieuwe aanhechtingspunten voor het naoorlogs antisemitisme vormen: beide keren zich tegen ‘de Jood’. Dan kom ik nu terug op Ilja Pfeijffer die onlangs zo’n

⁴⁵ Evelien Gans, ‘The Jew’ in Football’. To kick around or to embrace’, in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 287-314: 308.

⁴⁶ Zie Evelien Gans, Inleiding bij presentatie van: Remco Ensel and Evelien Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, Spui25, Amsterdam, 14 november 2016: <http://www.niod.knaw.nl/nl/nieuws/lezing-evelien-gans-boekpresentatie-holocaust-israel-and-jew%E2%80%99-online> (geraadpleegd: 2-12-2016); zie ook: idem, ‘Why Jews are more guilty than others! An introductory essay, 1945-2016’, in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and ‘the Jew’*, 17-58.

⁴⁷ Uitgeverij Prometheus / Bert Bakker bereidt een dergelijke uitgave voor, met de historicus Patrick Dassen. Maar eerst verschijnt: Ewoud Kieft, *Het verboden boek. Meins Kampfen de aantrekkingskracht van het nazisme* (Amsterdam: Atlas Contact april 2017).

⁴⁸ Liesje Meijer-Voet aan Joop en Gerda Voet-Haalman, 23 June 1953, privé archief Gerda Voet-Haalman z.l.

⁴⁹ *Terug* onder regie van Wouter van Praag, IKON, 4-5-1990. Ischa Meijer sprak o.a. met Isaac Lipschits, Ronet Zeehandelaar en Nico Frijda: Mediatheek, Joods Historisch Museum, Amsterdam.

indringend gedicht over een wereld met Trump publiceerde⁵⁰, maar ook, zoals gezegd, de term Holocaustheuger met betrekking tot Leon de Winter introduceerde. Pfeijffer kan nog zoveel kritiek op De Winters standpunten over Israël hebben, met zijn term keert hij de Holocaust tegen de Jood De Winter. Het is een 'beschaafde' vorm van wat men vaak op het net kan aantreffen, bijvoorbeeld naar aanleiding van de kwestie of men ook gesneuvelde Duitsers of Nederlandse SS'ers op 4 mei zou mogen herdenken, waar Joodse organisaties fel tegen protesteerden: 'Het zijn net verweerde kinderen....Alleen WIJ mogen die aandacht hebbuuuuhn....Ik word er zo moe van. En ga voor de lol eens kijken wat er in Israel gebeurt....[...]'.⁵¹ U ziet dan meteen hoe Israël als het tweede aanhechtingspunt voor naoorlogs antisemitisme fungeert. Iets dat sporadisch al kort na de bevrijding begon, maar een hoge vlucht nam nadat Israël in 1967 een bezettende macht werd; de vergelijkingen en gelijkstellingen tussen Israël en het Derde Rijk tussen toen en nu zijn niet te tellen. Let wel: er is een verschil en een spanningsveld tussen Israël als aanhechtingspunt voor antisemitisme én als doelwit voor legitieme, structurele en noodzakelijke kritiek.

Met betrekking tot Duitsland muntte Theodor Adorno de begrippen *Schuld- und Erinnerungsgabwehrantisemitismus* (antisemitisme als afweer tegen schuldgevoel en ongewenste herinneringen). Daar schoot ook het begrip secundair antisemitisme wortel: secundair omdat het gaat om de OMGANG met de Shoah – met de jood als spelbreker die een normale omgang met oorlog en verleden in de weg staat. Deze concepten zijn niet alleen bruikbaar in de landen van de 'daders' maar ook elders waar men zich ertoe verhouden moet dat er zoveel medeburgers zijn gedeporteerd en vermoord.⁵² 'Ze zijn vergeten je te vergassen', en: 'de joden hebben zich toch ook niet tegen de nazi's verzet', zijn daar voorbeelden van.

We staan hier in wat ik maar de tempel van Academisch Amsterdam zal noemen – misschien zijn de Vrije Universiteit en de KNAW nu beledigd - dus de vraag hoeveel aandacht er in de Nederlandse geschiedschrijving aan Nederlands antisemitisme is besteed, verdient ook aandacht. Dat was tot nu toe, een enkele uitzondering daargelaten: weinig. Het gaat er ook om: hoe. Nederlandse wetenschappers hebben vaak het idee dat je collega's moet beschermen, wanneer het om zoiets delicaats als antisemitisme gaat. Men heeft dan blijkbaar het idee dat als je in iemands werk antisemitische tendensen benoemt, je de betreffende auteur meteen tot 'nazi' of 'antisemiet' bestempelt. Maar antisemitisme is ook een 'analytical or critical category', zoals de Britse socioloog Robert Fine betoogt.⁵³ Tegenover het belang van een joods perspectief staan de verwaarlozing, de ontkenning of aantasting ervan. In deze zelfde tempel is historicus en publicist Chris van der Heijden gepromoveerd. Zijn werk heb ik zwaar geattaqueerd, en onder meer

⁵⁰ IJja Pfeijffer, 'Gedicht', *NRC.Handelsblad*, 10-11-2016.

⁵¹ <http://www.welingelichtekringen.nl/21129-dodenherdenking-moet-geen-jodenherdenking-woorden.html>, 7 mei 2012 (geraadpleegd: 20 juni 2012).

⁵² Werner Bergmann, "'Störenfriede der Erinnerung.'" Zum Schuldabwehr-Antisemitismus in Deutschland.' In: Klaus-Michael Bogdal, Klaus Holz and Matthias N. Lorenz (eds.), *Literarischer Antisemitismus nach Auschwitz* (Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler, 2007), 13-35; idem, 'Sekundärer Antisemitismus.' In: Wolfgang Benz et al. (eds.), *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 3: *Begriffe, Theorien, Ideologien. Im Auftrag des Zentrums für Antisemitismusforschung* (Berlin, New York: De Gruyter, K.G. Saur Verlag, 2010), 300-302; Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. De Nederlandse *Historikerstreit* over de grijze oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 28-2010; idem, o.a. 'The Jew' as a dubious victim', in: Ensel and Gans, *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 61-81: 71-73.

⁵³ Robert Fine, 'Fighting with phantoms: a contribution to the debate on antisemitism in Europe', *Patterns of Prejudice* 43, 5 (2009), 459-479: 460, n.2.

vanwege de stapeling van anti-joodse stereotypen antisemitisch genoemd.⁵⁴ Dit keer beperk ik me tot enkele voorbeelden van zijn taalgebruik. Geschiedenis hoorde destijds per slot van rekening tot de Faculteit der *Letteren*...

In zijn in Nederland breed gelezen *Grijs verleden* (2001) typeert Van der Heijden de joodse schrijfster Marga Minco als 'naoorlogs icoon van het *joodse leed*'⁵⁵. Terwijl er toch weinig joodse schrijvers zijn die met zo'n uitgebeend taalgebruik over hun ervaringen in bezet Nederland hebben weten te schrijven. De titel van zijn boekje *Israël. Een onherstelbare vergissing* (2008) is uiterst ambigue; een vergissing vraagt immers juist om herstel, merkte de niet alleen socioloog maar ook psychoanalyticus Abram de Swaan op.⁵⁶ Tot slot: in zijn dissertatie *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (2011) wijdt Van der Heijden onder meer een paragraaf aan de zaak Menten. De relatief late belangstelling ervoor in *De Telegraaf* schrijft hij met name toe aan de Shoah, waarvan hij dan al jaren betoogd heeft dat die op kunstmatige wijze en om politiek-opportunistische redenen in het centrum van de belangstelling is komen te staan. Van der Heijden vermeldt heel kort de betrokkenheid van Pieter Menten bij de moordpartijen op Joden in de Sovjet Unie, in de zomer van 1941. Hij betitelt deze betrokkenheid vervolgens als – ik citeer – een 'onfrisse pauze' waarna Menten zich weer geheel aan zaken wijdde.⁵⁷ Pardon – een 'onfrisse pauze'? Geïnspireerd door Freuds uitspraak: 'Wie met zijn lippen zwijgt, babbelt met zijn vingertoppen; uit al zijn poriën dringt het verraad naar buiten'⁵⁸, stel ik hier: **het gevoel komt door de poriën van de taal naar buiten**.

Een dergelijk taalgebruik maakt onderdeel uit van wat ik 'nivellering' heb genoemd: de bestaande verschillen tussen slachtoffer, dader, medeplichtige en omstander kleiner maken dan ze waren.⁵⁹ Een debat hierover – de Nederlandse *Historikerstreit* genoemd – heeft ook rond het zowel bejubelde als scherp bekritiseerde boek van Bart van der Boom *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* gewoed. U kunt het nalezen in talloze artikelen, ingezonden brieven en blogs van voor- en tegenstanders. Zowel Van der Heijden als Van der Boom bagatelliseren het Nederlands antisemitisme. Echter: Van der Booms werk 'antisemitisch' noemen, zou te ver gaan. Maar het joods perspectief...? Ook hier beperk ik mij tot een paar opmerkingen over zijn taalgebruik. Hoezo 'stapte' een groot gedeelte van de kampelite in Westerbork uiteindelijk in de

⁵⁴ Zie Evelien Gans, o.a. 'De Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog. Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader', *De Groene Amsterdammer*, 27-1-2010.

⁵⁵ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001), 374. Cursief door E.G.

⁵⁶ Gesprek van de auteur met Abram de Swaan, Parijs, 2008; E-mail van De Swaan aan Gans, 30 november 2016.

⁵⁷ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Contact 2011) 507.

⁵⁸ Freud, S. (1905) Fragment van de analyse van een geval van hysterie (Dora). (1905 p 186), Freud Werken 4 119-225.

⁵⁹ Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader; Ensel en Gans, 'Historikerstreit'. Remco Ensel and Evelien Gans, 'We know something of their fate. Bart van der Boom's history of the Holocaust in the Netherlands.' Typoscript (academia.edu); Evelien Gans and Remco Ensel, 'Wij weten iets van hun lot. Nivellering in de geschiedenis', *De Groene Amsterdammer*, 13 December 2012, 32-35; Remco Ensel and Evelien Gans, 'Wij weten iets van hun lot ii', *De Groene Amsterdammer*, 6 February 2013 [opgenomen in het digitale dossier van *De Groene Amsterdammer*: <http://www.groene.nl/commentaar/2013-01-30/nederlanders-en-de-jodenvervolging>]; Remco Ensel and Evelien Gans, 'De inzet van joden als "controlegroep". Bart van der Boom en de Holocaust', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126, 3 (2013), 388-396.

trein. Gingen ze op familiebezoek, op een vakantiereisje? Nee, ze werden gedeporteerd, meestal naar Bergen-Belsen of Theresienstadt.⁶⁰ De bekende, zeer spiritueel ingestelde en mede daarom nogal eens als 'dweperig' beoordeelde Etty Hillesum schreef in haar dagboek dat wat er ook zou gebeuren, zij zich altijd in Gods armen zou voelen. Naar aanleiding van haar deportatie naar Auschwitz in september 1943, noteert Van der Boom: 'Daar is Etty na tweeënhalve maand gestorven. Of ze zich toen nog "in Gods armen" voelde, is de vraag.'⁶¹ In een Engelstalige samenvatting van zijn boek schrijft hij – met betrekking tot wat men wist wat de joden te wachten stond – namelijk niets, behalve dat het zwaar zou zijn en waarschijnlijk op den duur fataal: 'Everybody knew "the East" would be no picnic.' Pardon: no picnic? Niettemin: ALS er maar debat wordt gevoerd in ons vak, in *Academia* EN daarbuiten – dat is zeer gewenst en niet zelden broodnodig.⁶²

Ik rond mijn college af. Eerst een kort dankwoord. Aan de afdeling Geschiedenis, Europese Studies en Religiewetenschappen van de UvA die mij – zó lang een buitenstaander dat ze er toch bij hoort, zoals historicus Jouke Turpijn opmerkte - mij is blijven herbergen, en nog een plekje voor me warm houdt. Het Menasseh ben Israel Instituut waaronder deze Leerstoel valt, voor zijn vertrouwen, en grote steun, ook in moeilijke tijden. En tenslotte het NIOD, dat met beide voornoemde instanties banden onderhoudt en waar ik me, zoals al tijdens mijn oratie opgemerkt, altijd als een gans op het erf heb gevoeld, en nog een klein beetje in de marge blijf gakkem. Ik ben teveel individuele mensen dankbaar om hier op te noemen – met uitzondering van Frank Diamand, alleen al omdat hij Freud zo goed heeft gelezen....

Ik eindig met een noodkreet en een oproep. De Leerstoel staat op de tocht! Voorlopig komt er waarschijnlijk een wisselstoel, beter dan niets, maar er moeten fondsen komen voor een Leerstoel die continuïteit garandeert. Iemand die met regelmaat op een Amsterdams terras zit, en dan bijvoorbeeld op 4 mei 2016 van een onbekende hoort dat een goed opgeleide man met wie hij leuke onderonsjes had op hun gezamenlijk fitnesscentrum, hem een boek uitleende met de woorden: interessant, moet je lezen! Het bleek een boek van de Franse Holocaustontkenner Robert Faurisson te zijn.⁶³ Om Jan Wolkers te citeren: in alle gezelligheid gebeurt het vaak.⁶⁴ Niet voor niets heb ik collega's gevraagd in toga te verschijnen. Ischa zei in een toespraak ter gelegenheid van een prijsuitreiking aan Judith Herzberg voor haar niet genoeg te prijzen toneelstuk *Leedvermaak*: 'hoe speel je een jood?' Ja, en hoe speel je een al dan niet bijzonder hoogleraar? Mogen de toga's, academisch theater dus, uitdrukken dat het een onacceptabel drama is als de continuïteit van deze Leerstoel verloren zou gaan in een stad waar voor de oorlog bijna 10 procent van de bevolking joods was en nu het naoorlogse joodse leven bloeit. Ik heb gezegd.

⁶⁰ Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot.' *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom 2012), 413

⁶¹ Ibidem, 326.

⁶² Bart van der Boom, 'Ordinary Dutchmen and the Holocaust: a summary of findings', in: Peter Romijn e.a., *The Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Amsterdam: Vossiuspers 2012) 46. Voor de aanvechtbare benadering door Van der Boom van wat men onder 'weten' zou moeten verstaan: zie o.a. de onder noot 53 genoemde publicaties / artikelen.

⁶³ Persoonlijke ervaring van de auteur.

⁶⁴ Jan Wolkers in gesprek met gepensionerd huishoudelijk personeel van één van de Twentse textielbaronnen, in de film: 'Als Twente het over mocht doen... Vandaar', Vara-televisie (1973), regie Frank Diamand.

